Ansvarlig: Bjørn Are Davidsen, rådgiver i tankesmien Skaperkraft

Utviklet med støtte av trosopplæringsmidler for Den norske kirke

«Kirke i 1000 år - fra middelalder til det moderne»

1. **Kristningen - kontinuitet eller brudd?** Hvordan foregikk kristningen? Hva skjedde med vikingene?
2. **Kirken i middelalderen - mer enn makt**? Menneskeverd, rettstenkning, lærdom og teknologi.
3. **Reformasjon og … samfunn?** Reformasjonens betydning – fra diktatur til demokrati?
4. **Reformasjon og … opplysning?** Kirkens rolle som formidler av opplysning, fra skole til potetprester.
5. **I møte med det moderne – mer enn avmakt?** Evolusjon, arbeiderbevegelse, nye media og teknologier.
6. **Hva når kirken svikter?** Fra slaver til stemmerett

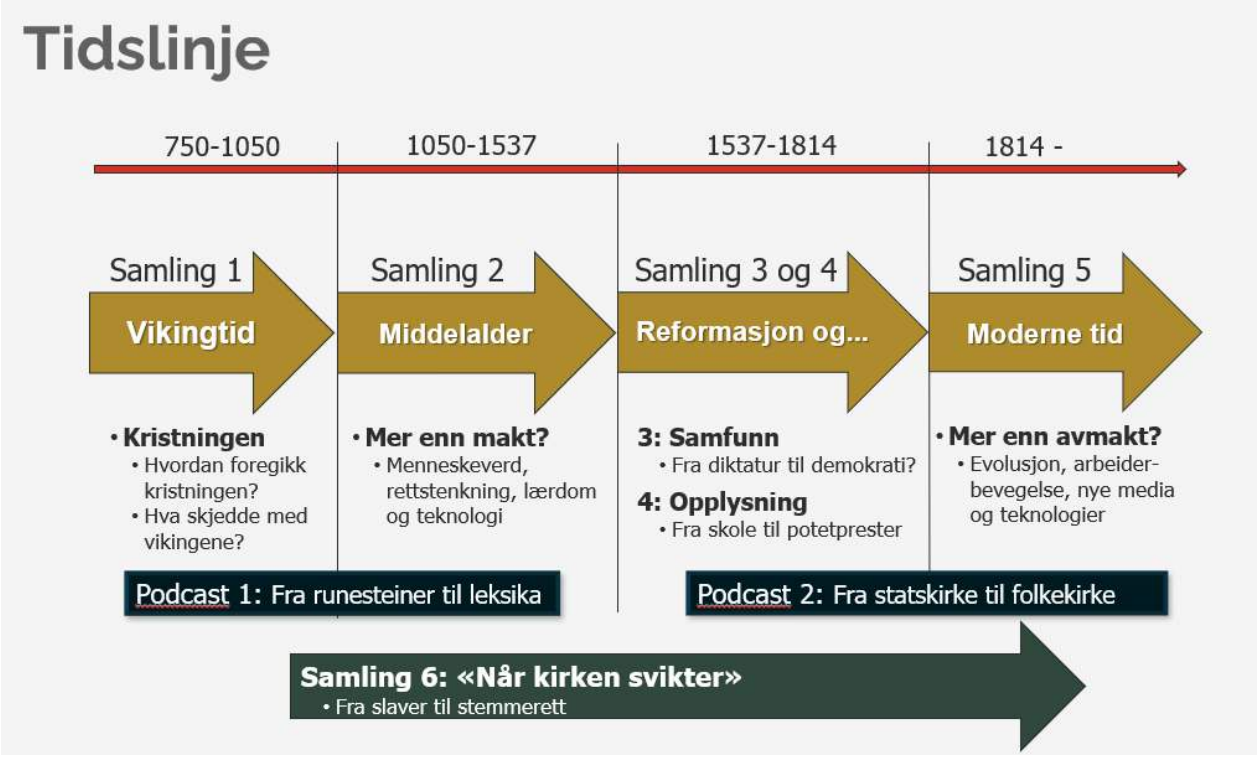

Hvordan bruke samtaleopplegget?

Velkommen til gode samtaler om kirken i Norge i tusen år! Hva bør vi lære av fortiden, på godt og vondt? Hva kan vi takke for? Hva var feil og mangler? Hva bør vi ta med oss inn i fremtiden?

Du skal ikke ha vært lenge i utlandet for å vite at du er et annet sted. Også fortiden er et annet land. Tanker og holdninger var andre, enten da dine foreldre var barn - eller for hele tusen år siden.

Hvordan var det å være en viking? Å leve i middelalderen? På 1500-tallet? Hva med opplysningstiden? Da dine oldeforeldre levde? Hva er det å være kristen i dag – og i fremtiden?

Historie kan fortelles på mange måter og du kan gjøre det på din. Denne teksten er ikke noen fasit, men kan gi hjelp til å forberede presentasjoner som du også finner på denne ressurssiden, og forslag til svar på spørsmål under samtalen, enten den skjer som del av trosopplæring i Den norske kirke eller i andre sammenhenger. Her er to forslag til hvordan teksten kan brukes:

1. Den som skal holde presentasjonen leser gjennom og har teksten som et bakteppe.
2. Alle leser på forhånd, slik at presentasjonen oppsummerer hovedpunktene man allerede har lest.

Også det vi ser som helt selvfølgelig har en historie, selv idealer og helter vi ser oss i lys av, kanskje uten å tenke oss så mye om. Noe av det du leser her kan sikkert oppleves ukjent og uvant, satt på spissen eller vinklet. Målet er å skape refleksjon over den mangfoldige historien kirken i Norge er en del av. Kanskje kan et møte med historien vise at det er mer å være stolt av enn du tror? Kanskje mer å beklage? Og, enda viktigere: Hjelpe til å tenke over hvordan vi møter hverandre i dag.

Ingen kommer til slike spørsmål uten et bakteppe. Noen kan ha et overdrevent positivt syn på kirken og kristne i historien, andre et overdrevent negativt. Uansett håper vi å vekke engasjement ved også å løfte frem kanskje litt overraskende sider – og ta noen steg til siden.

De fleste temakveldene har følgende ressurser – pluss altså en tekst på 15-20 sider.

- ***Powerpoint*** for å presentere stoffet
- ***«Visste du at?»*** - Funfacts (eller kanskje ikke alltid like morsomme)
- En ***kviss*** om hver del. Målet er ikke å lage eksamen, men igjen å stimulere til engasjement.
- Forslag til utnyttelse av ***lokalhistorie*** og annet som kan gjøre stoffet enda mer aktuelt.
- Tips til ***dramatiseringer*** av stoffet for å leve seg bedre inn i det (gjelder kun noen av temaene).

Hver del er egnet for samlinger på 1-2 timer, som del av trosopplæringen – også for voksne, enten det er på en temakveld, i bibelstudiegrupper eller en menighetsweekend.

2. Kirken i middelalderen – mer enn makt?

Kirke og makt

Hva er det å være kirke? Hva var det i middelalderen? Da var vel bare makt som gjaldt?

Ja, kirken var opptatt av makt. Men ikke bare av det. Man hadde store visjoner – om fred og forsoning – om å spre Guds rike. Makt var et middel, ikke et mål. Og dreide seg ikke først og fremst om soldater og våpen.

Som sagt litt enkelt i forrige del handlet *kristningen* om både hodet og hjertet. De neste århundrene fikk dette betydning på mange områder, også andre enn hva vi er vant til å tenke.

Kristningen innebar ikke at nordmennene ble snille. Konger og prester, biskoper og stormenn, nølte ikke med maktpolitikk, selv om idealer hadde endret seg. Kanskje var ikke 1100-tallet mindre brutalt enn 900-tallet, men mye var i endring - på mange områder.

Lov og rett

Som nevnt i del 1 ble den første «kristenretten» godtatt på Mostertinget i 1024. Er den så viktig at det fortjener et tusenårsjubileum?

Ja, på Moster startet en prosess som snudde mye på hodet. Selv om kristenretten først og fremst handlet om kirkelige forhold, bygget den på et nytt menneskesyn, alles egenverdi. Hver enkelt – individet – ble viktigere enn slekten. Individuelle rettskrav brøt med ættesamfunnet.

Nordmenn ble ikke snillere av kristningen. Kongene ikke automatisk mindre maktglade.

Men vi fikk altså nye lover, først i ulike områder (*landskapslover*), senere for hele landet (*Landsloven*).

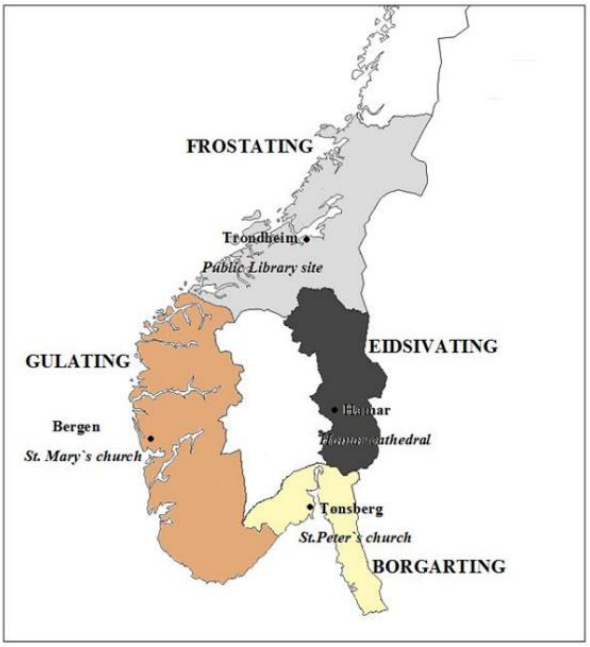

Tingrettene i middelalderen, fra Hamre (2011)

Vent litt. Det nye testamentet er da ikke en lovbok? Hva har *lover* å gjøre med om et land er *kristent*?

Spørsmålet er godt. Kristen tro skiller seg fra flere religioner ved at det ikke finnes faste «kristne» lover. I stedet var det en lang tradisjon i middelalderretten for å skreddersy lover for lokale forhold. Slik Isidor av Sevilla (560-636) løftet frem, skulle nasjonale lover tilpasses sted, tid og skikker, «fordi

ulike lover passer ulike folk».[1] I motsetning til dette var naturretten felles for alle nasjoner, basert på hva vi har naturlig rett til, ut fra hva ting er til for, deres naturlige formål.[2]

Men hva skjedde på Moster i 1024?

Antagelig mindre enn det har vært vanlig å tro. Selv om det er god grunn til å feire jubileum i 2024, ble det nok vedtatt mindre enn det som ble nedskrevet i landskapslovene på 12-1300-tallet.

Det er flere grunner til dette. Kristningen førte til en skriftskultur, men det tok generasjoner før det ble vanlig å skrive ned lover og tekster. Det krevde initiativ og kunnskap å tilpasse det latinske alfabetet til norrønt. Også kirken trengte tid på å organiseres og bemannes.

Ikke alle detaljer i de norske landskapslovene var aktuelle eller relevante så tidlig som på Moster. Fra Island er kjent med at dette var en tid for kompromisser og korte tekster. Da Alltinget demokratisk rundt år 1000 vedtok at Island skulle være et kristent land, var det fortsatt mange med gammel tro og skikk. Så mange at kirken gikk med på at spebarn fortsatt kunne settes ut i villmarken, privat bloting og spising av hestekjøtt. Et totalforbud i Norge ville krevd en sterkere kirke, og det fikk vi ikke før i generasjonene etter Olav, spesielt på 1100-tallet.

Selv om deler av Kristenretten kan stamme fra Moster, utviklet den seg over generasjoner. Sedskiftet ga mange blanke ark som måtte fylles. Nye normer førte til andre lover og regler som igjen ga nye problemstillinger – med stadig behov for omformuleringer, oppklarende tillegg og nye lover.

Mostertinget var viktig. Når vi feirer Moster i 2024, er det likevel mer som startskudd enn målsnor. Vi skal samtidig feire 750-års jubilet til Magnus Lagabøters landslov. Hvorfor den er så viktig, skal vi se mer på lenger ned i denne teksten.

Kirken tidløs – og barn av sin tid

Til alle tider har kirken hatt en dobbel posisjon. De som representerte den, var barn av sin tid. Det påvirket hvordan de tenkte og snakket, fra kvinner og slavers rolle til hva som var politisk akseptabelt, f.eks. i bruken av vold. Men kirken stod også for tidløse verdier som brøt med gamle skikker, som dens fokus på fred. Tilgivelse og ydmykhet var ikke norrrøne verdier.

Slik Gulatingsloven viser oppfattet kirken som den norrøne kulturen *vennskap* som et ideal, det som holdt samfunnet sammen. Kontinuiteten er tydelig når kristenretten åpner med at man ber Kristus om et godt år, om fred og at landet skal bygges. Og for at Gud og kongen skal være våre venner.

[1] Etymologies of Isidor av Sevilla, Book V, ii.
[2] Eksemplene Isidor gir er alt fra retten til ekteskap og at barn skulle får arv og opplæring, til at det er rettferdig å levere tilbake det man har lånt og stanse vold med makt. Naturretten trengte ikkes å skrives inn i nasjonale lover, siden den var felles for alle nasjoner.

Samtidig hadde ikke prestene mye makt. Ofte kan det vi tenker om en tid være formet av andre tider. På 1000-tallet var ikke prestene rike embedsmenn. De kom i stor grad fra gruppen med minst makt. I Gulatingsloven fra tidlig på 1100-tallet heter det at prester som bryter biskopenes påbud, skal bøte for det, for «prestane skal styrast med hogg», en formulering som vanligvis ble brukt om treller. Det tok noen generasjoner før prestene var så respekterte at de kunne gifte seg inn i etablerte familier.

Nytt menneskeverd

Med årene fikk kristenretten mange konkretiseringer. Mye sprang ut av et nytt menneskeverd. Alle nyfødte skal døpes, siden de er like for Gud. Dermed var det ikke lenger lov å sette barn ut i skogen for å dø. Hvert år skal treller kjøpes fri. En mann kan ikke ha flere koner. Voldtekt straffes hardt. Man får ikke spise kjøtt på fredager. Det er forbudt å arbeide på helligdager. Man kan ikke gifte seg med slektninger inntil syvende ledd. Døde skal ikke lenger begraves i hauger, men i hellig jord ved en kirke. Slike kirker skal bygges i hvert fylke.

Siden kristenretten er et lovverk, omtaler den naturlig nok påbud og forbud, ikke tro, bønn, lovsang eller bibellesning. Leser vi kun slike lover, er inntrykket at kristendom er noe man skal «holde».

Hvor mange som hadde en personlig tro, er vanskelig å vite. Det kan ha tatt generasjoner før folk flest gjorde mer enn å overholde ytre regler om dåp, helligdager og begravelser.

Det kan ta generasjoner å endre det vi oppfatter som selvsagt, som plausibelt og troverdig, det som sitter i ryggmargen. Vi vet ikke når datidens nordmenn begynte å tenke og leve på andre måter. Som fortsatt er så selvfølgelige at vi ikke tenker over dem. Vi sluttet å reise i viking. Vi røvet ikke lenger treller. Det ble utenkelig å ofre mennesker til gudene. Vi fikk en plikt til å ta oss av fattige.

Sagaene kaller dette sidaskiptit, «*sedeskifte*». Vi fikk nye normer og skikker, en ny kultur med nye verdier. Et annet Norge ble til.

Hvor vanskelig dette er å forstå, ser vi når gamle lærebøker skal forklare hva kristningen betydde:

> Kristendommen endra dagleglivet for folk. Alle måtte gå til gudsteneste. Det var strengt forbode å arbeide på søndagar og andre helgedagar. Barn skulle døypast så snart som råd. Hestekjøtt måtte ingen smake, for det å ete hestekjøtt hadde vore ein viktig del av dei heidenske blota. På bestemte dagar var det dessutan heilt forbode å ete kjøttmat. Det blir kalla faste. Dei døde skulle ikkje lenger leggjast i haug heime på garden, men gravleggjast på kyrkjegarden, i jord som presten hadde lese Guds ord over.[3]

[3] Dette kunne vært hentet fra flere gamle lærebøker, men er her fra *Gaia 6*, Gyldendal undervisning 2007.

Hører man først og fremst om tvang og merkelige forbud, er det ikke lett forstå hva som faktisk skjedde. For sammenhengen er viktig. Hva om vi sa det på en litt annen måte?

> Kristendommen endra dagleglivet for folk. På søndagar og andre helgedagar skulle ingen arbeide – sjølv slavane skulle få kvile. Barn kunne ikkje lenger settast ut til ville dyr i skogen, ingen kunne lenger selje barnet som træl om dei hadde lite pengar. «Eitkvart barn som blir fødd i vårt land skal vakse opp», blei det sagt i lova. Kyrkjas ideal var å setja slavar fri, og saman med stadig betre økonomi ved blant anna langt meir fredeleg handel, gjorde det etter nokre generasjoner at alle slavar var blitt satt fri, eller «frihalsar» som det vart kalla fordi dei fekk fjerna trelleringen om halsen. Det var fra dette omgrepet vi fekk ordet «frelse». Blodhemn blei forbode, og alle skulle lyde lovane – også kongen.

Forstår jeg ikke sammenhengen, er det lett å misforstå.[4]

Mørketid for kvinner?

Hvordan kan vi vite hva som faktisk var idealene – og hvor gode de var? Var ikke middelalderen en mørk tid, i hvert fall for kvinner? Så ikke kirken på kvinner som noe mindreverdig, som skulle føde barn, lytte til sin mann og tie i forsamlingen?

Middelalderen var ikke Norge på 2020-tallet. Det finnes imidlertid mange feilaktige forestillinger om kvinnesynet. Noe ble annerledes, men hva som ble verre er vanskelig å vite. Utfordringen er rett og slett kilder. Vi vet for lite om kvinners rolle og posisjon i vikingtiden. Else Mundal, professor emerita i norrøn filologi, understreker dermed at

> Kristendommens kvinnesyn var faktisk ganske sammensatt og hadde neppe berre negative følger for det norrøne kvinnesynet. At kyrkja i prinsippet hevda monogamiet, måtte t.d. verke mest positivt.[5]

Samtidig legger forskere flest vekt på at hvert fall velstående kvinners stillling ble noe verre etter kristningen, spesielt når det gjaldt arverett. Likevel var tidlig på 1300-tallet 10 % av dem som skattet av eiendom i Norge kvinner, først og fremst gårdeiere.

Stillingen ble utvilsomt bedre for treller og fattige kvinner, i tillegg til at det nå ble forbudt å sette barn ut i skogen, noe som nok oftere gjaldt jenter enn gutter.

Kristningen førte også til andre muligheter og karrierer i klostrene, både for å beskytte kvinner, gi dem utdannelse og for noen også i kraft av å være ledere. I Norge var det fem rene kvinneklostre. De

[4] Basert på tankesmien Skaperkrafts høringsuttalelse om nye læreplaner, http://dekodet.blogspot.com/2018/04/vi-savner-historiekritikk-hringssvar-om.html, besøkt 07.02.2019.
[5] Mundal (2014).

første - Bakke i Trondhjem, Nonneseter i Bergen, Nonneseter i Oslo og Gimsøy ved Skien – kom tidlig på 1100-tallet. Det yngste – Reins øst for Trondjemsfjorden - er fra århundret etter.

Klostrene hadde også et sosialt formål, å hjelpe foreldreløse jenter og ugifte kvinner, samt et retrettsted for stormenns kvinnelige slektninger og enker. Med den nye skriftskulturen kom også helt andre muligheter og behov for utdannelse. For kvinner var klostrene et sted de kunne få utdannelse, og ikke minst tilgang til lærde tekster, begge deler grunnleggende nytt i Norge.

FIKK KVINNENE DET VERRE MED KRISTNINGEN? - (utdypningsstoff for interesserte)

Det var ikke likestilling mellom kjønnene i middelalderen, men heller ikke i vikingtiden.

> I den norrøne kulturen hadde mann og kvinner ikkje vore likestilte. I denne kulturen fanst det klare og svært skarpe kjønnssrollegrenser. Å overskride kjønnsgrensene var tabu, men eigentlig berre for mennene. Dersom forholda kravate at ei kvinne måtte overta mannene sine oppgåver, fekk kvinna ære av det dersom ho klarte å fylle mannsrolla. Dersom ein mann gjekk inn i ei kvinnerolle, var det vanærande for han.[6]

Kanskje var den største utfordringen for kvinnesynet den *vitenskapelige*. Den største av middelalderens kristne filosofer, Thomas Aquinas, bygget sin forståelse av kvinners biologiske rolle på Aristoteles' overveldende tekster. Mens man i det norrøne samfunnet tenkte at både mor og far kunne overføre egenskaper til barna – slik at mors rolle var viktig – mente Aristoteles at barnet kun fikk farens egenskaper. Kvinnen var bare en passiv mottaker og formidler. Var forholdene gunstige ble fosteret en gutt, ellers ble det en jente. Kvinner var altså å oppfatte som en slags mislykket mann, fysisk og intellektuelt. Samtidig mente Aquinas at alt var skapt av Gud som en del av et verdifullt mangfold, der alle skapninger hadde ulike egenskaper.

Heldigvis motvirket flere helgenskikkelser det negative i dette synet, i Norge ikke minst i Sunniva-kulten, som vokste frem fra en folkelig tradisjon. Sunniva var del av et kollektiv av menn, seljemennene, og de som formet denne tradisjonen kunne gitt den en mannlig leder. At de valgte en kvinnelig – St. Sunniva, «sier også noe om kvinners status i Norge i middelalderen».[7]

Det tok lang tid før perspektivet fra Aristoteles begynte å få gjennomslag i Norden. I tillegg var det slik at selv om hans teorier ble forelest ved universitetene, kom de aldri inn i noen kristen lære.

Men tanken om at ingen kvinner lenger kunne stå for kulthandlinger, at kvinner som menstruerte var urene i kirkene (på samme måte som menn som blødde), og var klarere underordnet mannen enn før, satte det norrøne kvinnesynet under press.

Selv om noen kvinner kan ha fått en dårligere stilling, ser vi også revolusjonerende idealer.

[6] Mundal (1999), side 73.

[7] Professor emerita i norrøn filologi, Else Mundal i Flydal (2019).

For snart tusen år siden ble det fortalt en historie om Hallvard Vebjørnsson fra en gård i Lier. En da i mai 1043 oppdaget han gravid trellkvinne på flukt fra tre menn som anklaget henne for tyveri.

Mennene var hissige og lot seg ikke stanse av en bondesønn. En av dem fant frem buen og drepte Hallvard. Deretter tok mennene livet av kvinnen. De forsto at dette ikke tok seg bra ut, så de bandt en møllestein om halsen på Hallvard og senket ham i fjorden..

Hva som skjedde videre? Kirken gjorde ham til helgen.

Hallvards modige innsats der han ga livet for å redde den mest sårbare av alle, en gravid trellkvinne, gjorde at katedralen i Oslo ble viet til ham.

Det er ikke tilfeldig at Oslo byvåpen i over hundre år har vært Sankt Hallvard og trellkvinnen, der han holder pilene og møllesteinen.

Nytt syn på virkeligheten

Å bli kristen handlet ikke bare om å tro at Gud fantes eller at Jesus var Guds sønn. Det ga et helt nytt syn på virkeligheten. På hvordan verden var skrudd sammen. Hvordan den var styrt og min rolle i det hele.

Hva skjer når jeg slutter å tro at naturen er styrt av guder - og mitt liv av skjebnegudinner? Hva skjer når jeg begynner å tro på en lovgiver bak naturen? Hva skjer når jeg ikke lenger tror jeg er fanget av nornenes tråder, men fri til å følge Jesus?

Hva når alle får verdi fra fødselen? Når kroppsdeler ikke lenger skal dekorere huset? Når det er Gud som har ofret seg for oss, og ikke vi som skal ofre andre til gudene?

Ja, det er vanlig å snakke om betydningen kristningen fikk for moral og lover – og måten å *tenke* om lover på i Norge. Det skal vi se mer på under.

Men først noe som kan være en større tankevekker. For hva med andre typer lover – *naturlover*?

Fikk kristningen betydning for … troen på naturvitenskap? Og våger man å snakke om det i en kirke, eller i et studieopplegg for kirken?

Hemmer gudstro vitenskap?

Hva er naturvitenskap? Bortsett fra noe kirken er imot?
Det er lett å spøke litt med dette, men vanskelig å komme unna at *naturvitenskap* henger sammen med synet på *naturen*. Norrøn tro avviste ikke helt lover i naturen, men samtidig spilte guder og andre makter en stor rolle. Hva slags naturvitenskap ville vi hatt om mye var styrt er guder? Hvis lyn og torden kom når Tor red over himmelen mens han slo om seg med hammeren? Hvis Njord styrte bølger og vind? Hvis Snø og hennes barn bestemte over snøvær? Frøy over avlinger og fruktbarhet?

Hva skal til for at jeg for alvor begynner å tro på lover i naturen, og ikke bare i samfunnet? Hva skulle til for at vikingene begynte å tro på dette?

Spørsmålet er sikkert uvant for noen. Svaret blir ikke mindre uvant - ikke minst hvis det antyder at kirken kan ha spilt en rolle – positivt, over tid.

For historisk sett er det ikke slik at naturvitenskap gjorde det umulig å tro på Gud. Tvert imot gjorde troen på Gud bak skaperverket det mer mulig å tro på naturvitenskap. For slutter jeg å tro på guder, og begynner å tro på Gud – på en lovgiver *bak* naturen – gir det meg en ny eller i hvert fall sterkere tro på lover *i* naturen.

> ***«Menneskene ble vitenskapelige fordi de forventet seg en lovmessighet i naturen, og de de forventet lovmessighet i naturen fordi de trodde på en lovgiver»*** - C.S. Lewis[8]

Selv om man i middelalderen ikke drev med naturvitenskap slik det gjøres av forskere i dag, har tankene som førte til moderne vitenskap lengre røtter enn mange er vant til å tenke.

I stedet for å holde seg unna kunnskap, opprettet middelalderkirken skoler og sponset universitetene. I stedet for å avvise antikkens vitenskap, fikk den stor plass ved lærestedene. Å forstå skaperverket var å tenke Guds tanker etter ham. Mytene om det motsatte er røyk uten ild.

Hva har dette med oss å gjøre? Vårt eldste universitet er da ikke mer enn et par hundre år gammelt?

[8] C.S. Lewis: *Mirakler - en innledende studie*, Luther forlag, 2011, s. 202 [*Miracles – a preliminary study*, 1947, s. 110].

Selv om vikingtiden var over, fortsatte nordmenn å reise. Og som i vikingtiden var det ikke bare krig som lokket. Mange drev fortsatt handel, besøkte venner og knyttet allianser. Men det var også kommet nye grunner til å reise: Nordmenn hadde begynt å studere. To brev kaster lys over dette.

I 1078 ba pave Gregor VII om at kong Olav Kyrre sendte noen unge menn til Roma for å lære språk, skaffe seg lærdom, og ikke minst «gode seder», å oppføre seg godt. Etter hvert reiste stadig flere ut, spesielt om man ønsket å utdanne seg til tjeneste i kirken.

Hvor mange er vanskelig å vite, men et annet brev kan sette oss på sporet. For det gikk så langt at det kom advarsler mot nordmenn som bløffet seg inn på klosterskolen Sankt Victor i Paris, en av de fremste skolene i byen før universitetet ble grunnlagt rundt år 1200.

Søsteren til abbeden var gift med en norsk adelsmann. Rundt 1160 beklager hun i et brev (dessverre bare signert med forkortelsen G.) til broren at «mange nordmenn» sier de kjenner henne. Det stemmer ikke, hun har bare sendt to – «Salomon og Jon». Broren må «sende henne ett eller annet de kan ha til tegn seg imellom», for å stanse denne misbruken av gjestfrihet.

Det er ikke godt å vite bakgrunnen for brevet. Bløffet nordmennene for å få gratis mat og opphold? Uansett løy man på seg vennskap med abbedens familie.

Vikingenes beleiringer hadde kostet Paris dyrt på 800-tallet, nå kom studentene.

Den tette forbindelsen med Paris gjenspeiler seg også i at de norske biskopene som oppholdt seg ved klosteret kom på listen over de som skulle feires med messe på deres dødsdag.

Kirken var lenge sentral i utdannelse og kunnskapsspredning. Den tette forbindelsen med Paris gjenspeiler seg i at de norske biskopene som var ved klosteret er på listen over de som skal feires med messe på deres dødsdag.

I århundrene etter studerte mange hundre nordmenn ved universitetene i Paris, Bologna og Oxford. En student på denne tiden kunne med rette sagt han levde i en opplysningstid. I Paris var 3-5 % av innbyggerne studenter.[9] På midten av 1300-tallet var det over 15 000 universitetsutdannede i Europa. Så kom Svartedauden. Først da Copernicus studerte rundt år 1500 var antallet på samme nivå.

Pensum på universitetene var basert på det man kalte de *syv frie kunstene*: grammatikk, retorikk, dialektikk, musikk, aritmetikk, geometri og astronomi. Man fryktet ikke logikk og naturfilosofi, dette var tvert imot en betydelig del av pensum.

[9] Folketallet er regnet til 150 000, men det kan ha vært nærmere 100 000, i såfall 5 % studenter. Oslo har i dag litt over 10 %. Ref. https://en.wikipedia.org/wiki/Historical_urban_community_sizes

Middelalderens teologer hadde en solid bakgrunn innen naturfag, språk og filosofi. De hadde jobbet mer med logikk enn de fleste i dag. Skulle man diskutere vitenskap seriøst i middelalderen, gjaldt det å finne en teolog.

Klostre og lærdom

Med kristningen ble Norge del av en kloster- og universitetstradisjon. Allerede i århundret etter Stiklestad fikk vi fem katedralskoler da kardinal Nicolaus Brekespear, den senere pave Hadrian IV, var i Norden tidlig på 1150-tallet. Disse *Schola cathedralis* lå i Trondheim, Oslo, Bergen, Stavanger og Hamar.

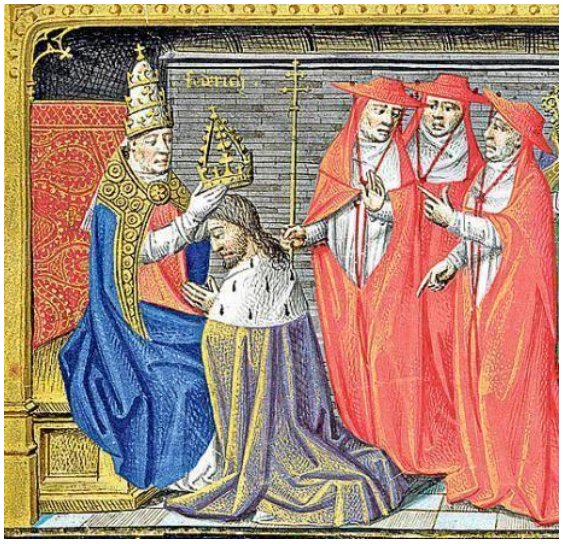

Pave Hadrian IV kroner en konge

Også klostere formidlet kunnskap. Rundt år 1300 fantes 31 i Norge, de fleste i eller nær byene.

> «Dei var senter for lærdom og kunst, og gjennom kontakten med moderklostra i utlandet ble nye idear og lærdom formidla inn i det norske samfunnet.»[10]

Hadde kardinalen en spesiell forkjærlighet for Norge?

Nei, dette var et maktspill. Paven ønsket en direkte knytning til Roma. Ellers ville kirken i Norge styres av erkebiskopen i Bremen og tilhøre den tyske keiserens interesseområde.

Løsningen var et erkebispesete i Nidaros. Over tid fikk dette også verdslige følger når erkebiskopene ble så viktige i kampen om vår selvstendighet tidlig på 1500-tallet.

Det hører med at Brekespear etter Norges-besøket ble valgt til pave, Hadrian 4. Han er fortsatt den eneste engelskmannen i pavestolen.

Reformer og selvstendighet

Brekespear tok initiativ til mer enn skoler og erkebispeseter. Kardinalen kjempet for det som vi kan kalle den kirkelige fredsbevegelsen. Skal vi si noe om kirken i middelalderen, er kanskje ikke fred det første vi kommer på, men idealet var sentralt. Pavens utsending lyktes med å forby alle å bære våpen i norske byer (kjøpstedene).

Kanskje var dette det tydeligste tegn på at vikingtiden var over?

Kardinalen styrket også kirkens økonomi. Han utvidet retten til å gi gaver uten å spørre arvinger. De neste århundrene skulle kirken bli Norges største jordeier, på midten av 1300-tallet eide den 40 %.

Brekespear gjorde dypt inntrykk. Kardinal Nicolaus «den gode» ble husket i generasjoner. Snorre skamroser ham for å ha bedret «sedene blant folket». Aldri har det «kommet noen utlending til Norge som alle mennesker satte så høyt, eller som har hatt så mye å si hos folk, som han".[11]

Ikke overraskende satte nok likevel kirken ham høyest. Ikke minst arbeidet for å sikre mer frihet og uavhengighet, særlig på tre områder:

For det første skulle kirken i Norge selv forvalte sine eiendommer og inntekter.

For det andre skulle den selv velge biskoper, abbeder og prester, altså de geistlige.

For det tredje dømme i alle saker mot disse geistlige, og mot andre i det som gjaldt for *kirkeretten*.

Disse tre reformene var viktig for kirkens vei mot mer selvstendighet. Når konge, adel og storbønder mistet mye av sin makt over kirken, fikk den større mulighet til å påvirke. Kirken gikk fra å være en del av kongens styringsapparat til å bli en maktfaktor og i noen grad opposisjon

Det skjedde ikke uten kamp.

Roma midt imot

I andre vers av nasjonalsangen synger vi at kong Sverre (1151-1202) «talte Roma midt imot» da han opphevet rettigheter kirken ved erkebiskop Øystein (1120-88) hadde fått av den forrige kongen.

Øystein var den mest markante av våre 27 erkebiskoper frem til embedet ble avskaffet med reformasjonen. Det var han som tok initiativ til å bygge Nidarosdomen. Antagelig står han også bak en en av Norges eldste bøker, *Passio Olavi*, en samling mirakelfortellinger om Hellig Olav.

Men erkebiskopen fikk noe å bryne seg på i Sverre.

[10] Jón Vidar Sigurdsson og Anne Irene Riisøy: *NORSK HISTORIE 800–1536*, Samlaget 2011, s.148.

[11] Snorre Sturlusson: Snorreskongesagaer, Gyldendal 1979, side 627.

Det gikk så langt at Øystein flyktet til England, men vendte hjem et par år senere, etter en foreløpig forsoning.

Vi er nå i striden mellom birkebeinerne og baglerne, som også er bakgrunnen for filmen *Birkebeinerne*.

Filmen legger nok mer vekt på en spennende enn en sann historie. Både baglerne og birkebeinerne var norske og kristne. Det forhindret ikke birkebeinerne og Sverre fra å stride med erkebiskopen og paven, mens baglerne var ledet av biskopene.

Mye handlet om hvem som skulle styre over gårds- og slottskirkene. I Norge hadde den som bygde en kirke på sin eiendom og lønnet presten, retten for seg og sine arvinger til å utnevne prestene, *patronatsretten*.

Slik Sverres saga forteller var det

> gammel lov og sedvane at kongen og bøndene måtte bygge kirke på gården sin på egen kostnad, om de ville, og da skulle de selv styre over kirken og ansette prest; men erkebispen la styresmakten sin på enhver kirke med det samme den var innviet, og på alle som han gav lov å holde messe i. Kongen krevde lov og rett i dette; men erkebiskopen bød av.[12]

Kong Sverre argumenterte i *En tale mot biskopene* for at kongen på samme måte skulle styre over kirker bygget av kongemakten. Biskopene skulle være embedsmenn, ansatt for å tjene kongen.

Mye sto på spill. Hvem skulle bestemme over kirkens gods og inntekter? Mens Sverre ønsket en nasjonal kirke med kongen som overhode, ønsket biskopene en selvstendig kirke. Striden ble ikke mildere da det også kom krav om at kirken skulle stå over kongen. Mye var nok også knyttet til sterke personligheter. Den handlet ikke om tro eller tvil. Kong Sverre hadde selv vært prest.

Etter Øysteins død i 1188 ble biskopen i Stavanger, Eirik Ivarsson erkebiskop. Striden blusset opp. Kirken stod på sin rett i bispevalg, kirkelige domsaker, kirkeskatt, og styre av gårds- og slottskirker. Eirik nølte ikke med å utnevne en ny biskop i Stavanger og nektet å krone kongen. Sverre på sin side godkjente ikke biskopen. Han begrenset kirkens inntekter og forbød erkebiskopen å ha væpnet følge. Erik svarte med å utvide bispehirden fra 30 til 90 mann.

Alle visste at det var symbolsk. Sverre hadde langt flere menn. Det endte med at mange biskoper forlot landet. Eirik selv flyktet til Danmark i 1190.

Fire år senere lot Sverre seg salve og krone til Norges konge.

---

[12] Sigurðsson (1999). side 122-123

Men erkebiskopen hadde også andre våpen. Han sendte et klagebrev til paven. Resultatet var at Sverre ble ekskommunisert («lyst i bann») i 1198. Dermed nektet kirken kongen å motta sakramentene, som nattverd og skriftemål. I dag høres det kanskje ikke så dramatisk ut, men for en kristen middelalderkonge var det alvor.

Sverre forstod at det ikke kunne fortsette. Det gikk mot slutten av livet og han ba sønnen Håkon om å forsone seg med kirken. Det lyktes han med etter Sverres død i 1202.

Striden mellom baglere og birkebeinere var ikke over, men Håkon forlikte seg med erkebiskopen. Kirken fikk styre sine eiendommer og utnevne biskoper. Kompromisset var at retten nevnt over – patronatsretten – gjaldt. Stormenn og bønder styrte fortsatt over kirkene forfedrene hadde bygget.

Slik vi kommer tilbake til i den andre delen om reformasjonen, innebar det at prestene i disse kirkene hadde samme rettststatus og plikter som dem som leide jord, leilendingene. Følgene skulle vise seg viktigere enn noen kunne ane i middelalderen.

Ved reformasjonen overtok stort sett kongen denne retten, og skjenket den på sin side til adelsmenn når han så seg tjent med det. Retten forsvant først da Stortinget avskaffet den norske adelen i 1821.

Mer enn makt?

Hva ble så følgene av at kirken selv kunne styre over sitt gods og sine eiendommer? Ble biskoper og andre geistlige nå styrtrike, mens folk flest bare ble enda fattigere?

Ja, kirken ble rikere og mektigere. Noen geistlige tok utvilsomt godt for seg.

Men pengene gikk ikke til luksus, i hvert fall ikke i teorien. Fjerdeparten var for vedlikehold av sognekirken, en annen fjerdepart til sognepresten og en tredje fjerdeparten til biskopen. Ikke som personlig bonus, men for å bygge domkirker og drive katedralskoler og hospitaler.

Hva gikk den siste fjerdeparten til? De fattige.

Vi ser også her noe helt nytt. Dette er den første lovfestede sosialomsorg i Norge. Og det var bøndene selv som styrte fordelingen. Kanskje kan vi kalle kirkens jordegods datidens oljefond?

Dermed gikk det hardt utover fattige da Svartedauden la så mange gårder øde. Det gikk enda verre da kongen konfiskerte kirkegodset under reformasjonen. Vi ser mer på det i neste del av studiet.

Konger før og nå (utdypningsstoff for spesielt interesserte)

Også synet på kongen endret seg med kristningen.

Men var dette til det bedre? Meningene er delte. For noen virker kongemakten i norrøn tid nærmest demokratisk forankret. Kongen var «den første blant likemenn», *primus inter pares*. Han skulle bygge sin makt ved å være raus, vennlig og rettferdig, en dyktig kriger og en god strateg. Samtidig var det tradisjoner for at kongen kunne ha en rolle som «prest» (gode), og måtte stamme fra en gud og en jotunkvinne, gjerne med en verneånd som førte lykke med seg.[13]

Det første kristne kongene kunne ikke helt løsrive seg fra slike tradisjoner. Kanskje skyldes noen av oppgjøreme med hedenske altere behovet for å understreke at den nye kongen stod for noen annet? Det kristne kongsidealet var en «rettferdig konge», *rex iustus*, ikke en slektning av gudene. Dette hadde vært kjent i hvert fall siden den kristne filosofen Augustin rundt år 400. Siden makten kom fra Gud, kunne andre den beste krigeren og rauseste velgjører bli konge.

Til gjengjeld hvilte et tungt ansvar på kongens skuldre. Han skulle stå til rette overfor Gud for sine valg, sine lover – og sin raushet.

Idealet var tilgivelse, fred og forsoning, ikke ære, kamp og krig. Målet er den gode fred, med rettferdighet og glede - Guds fred, på hebraisk *Shalom*, på latin *Pax*.

Det var til og med slik at kirken hadde rett og plikt til å avsette konger som oppførte seg som tyranner. Augustin understrekte at fyrstene skulle styre rettferdig, være ydmyke og lyde Gud, for å lede menneskene mot Pax, Guds fred. Var fyrsten i stedet urettferdig og hovmodig, oppførte han seg som en tyrann, og mistet retten til å være konge.

Så var det dette med realitet. Idealene var klare, men få konger fulgte dem godt. Selv om biskoper kunne protestere, er det ingen eksempler fra Norge på at de avsatte konger som misbrukte sin makt.

Det kunne være store forskjeller på kongene. Den krigerste Harald Hardråde opptrådte ikke som etterfølgeren Olav Kyrre. Men selv om kongene kunne opptre forskjellig, sto kirkens idealer om rettferdighet og fred fast. Så fast at de kom inn i det norske lovverket.

[13] Steinsland (2000), bl.a. side 65-67.

Kongespeilet

Skal man forstå en periode, er det viktig å merke seg hva og hvordan man tenkte. Hva var man opptatt av? Hva var idealene?

Kanskje kan en lærebok hjelpe til å forstå mer av det?

Ikke en i skolen i dag, men fra 1260: *Kongespeilet*, antagelig for sønnene til Magnus Lagabøter (1238-80). Verket er en samtale mellom far og sønn om rett og galt, om Gud og naturen.

Blant mange temaer er astronomi:

> Ta et brennende lys og sett i et stort rom. Tar du så et eple og henger ved selve luen, så nær at eplet blir hett, da vil det nesten skygge den ene halvdelen av rommet eller enda mer. Men hvis du henger det ved selve veggen, da blir det ikke varmt, og da lyser kjerten over hele rommet, og det blir knapt nok så stor skygge på veggen der eplet henger, som halve eplet selv.
>
> Nå skal du skjønne av dette at jordkretsen er som en ball, og den kommer ikke alle steder like nær solen. Der hvor det runde hjulet dens kommer nærmest solens vei, der blir det aller hetest. Og noen av de land som ligger rett imot dens loddrette stråler, er ubebyggelige.

Olav den hellige med en rund jord i venstre hånd, fra Olavsfrontalet i Nidarosdomen.
Foto: Bjørn Are Davidsen

Vi ser altså at læreboken understreker at man i middelalderen ikke bare visste at jorden var rund, men beskrev dette ganske nøye i lærebøker. Det var til og med en tradisjon for å fremstille Olav den hellige med en rund jord i venstre hånd for å vise at den norske helgenkongen representerte Kristus, som var den sanne kongen for hele jordkloden.

Kongespeilet peker også fremover mot lovverket som Magnus Lagabøter fikk på plass i 1274, *Landsloven*.

Landsloven og landet

I Norge endret lovene og synet på dem seg gradvis. Tanken om en felles lov for hele landet ble startet med kristenretten på Moster i 1024. Etter hvert som kirken bygget ut sin organisasjon i Norge fikk vi også en skriftskultur. De gamle norske landskapslovene med ferske tillegg ble skrevet ned, men viste seg i lengden ikke gode nok i møte med nye verdier og problemstillinger.

En lang prosess endte i 1274 med Landsloven som på mange måter oppsummerte hvor mye Norge var endret siden vikingtiden. Kristenretten og tanken om en felles lov innført av Olav den hellige var blitt så viktig at kong Magnus ikke kunne si han hadde laget en ny lov. Han hadde kun forbedret, «bøtet» på, den gamle, og fikk dermed navnet Lagabøter. Likevel var både store deler av innholdet og tanken bak loven og hvordan den skulle brukes, endret.

I de gamle landskapslovene førte lovbrudd til faste straffer, uavhengig av omstendigheter, bakgrunn eller motiver. Nå kom en klar modernisering og humanisering. Straffene ble mildere og bøtene lavere. Man skulle ta hensyn til sakens omstendigheter, enten det skjerpet eller mildnet dommene.

Nå ble det forbudt å hevne seg, både på forbryteren og dennes slektninger. Man tok individuelle hensyn til den dømte, inkludert dennes økonomi, slik at nivået på bøtene bare var veiledende. Tyveri ble straffet mildere hvis motivet var sult enn hvis det var grådighet. Vi har eksempler på en drapssak der bøtene ble redusert til en fjerdedel fordi drapsmannen var blitt sterkt provosert.[14]

Straffer var ikke lenger avhengige av hvor man bodde. Samme lover gjaldt i Bergen som i Oslo. Det var ikke ætten som bestemte, men staten. Forbryteren, og altså ikke familien, var ansvarlig overfor domstolen. Blodhevn ble for første gang forbudt, og man fikk en plikt til omsorg for fattige.

Samtidig la man stor vekt på sedvanen. Det viktigste var ikke å følge lovens bokstav, men å finne en løsning man kunne leve med i lokalmiljøet. Dermed var forlik det vanligste utfallet av en rettssak.

Da landsloven ble utformet, hadde tanken om at vi alle er skapt i Guds bilde for alvor begynt å forme oss. Inspirasjonen kom fra teologien og jussen, spesielt fra universitetet i Bologna.[15] Utviklingen mot moderne rettsstater begynte for alvor i middelalderens Nord-Italia, da man gjenoppdaget den romerske keiser Justinians lovsamling fra 500-tallet. Kirkens bruk av denne gjennom kirkeretten var avgjørende for utbredelsen av romerretten og en felles rettstenkning på tvers av Europas stater.[16]

Vi har bevart flere tusen dokumenter om rettsaker i Norge fra før 1370. De viser ingen forskjellsbehandling av menn og kvinner på rettens område. Det var også slik at når «gode menn» skulle være til stede for å godkjenne at dommene var i samsvar med vanlig sed og skikk, kunne disse like gjerne være kvinner. Alle som eide en kvart gård eller mer hadde møterett når rettssaker skulle avgjøres på tinget, enten eieren var kvinne eller mann.[17]

[14] Berg Floater (2008), side 27
[15] Rønning (2016).
[16] «Kirken, som på dette tidspunkt var en enorm politisk magt over hele Europa, og kirkeretten var således afgørende for romerrettens udbredelse i Europa, både fordi den blev brugt af kirken i forhold til lokale og regionale jurisdiktioner, men også fordi lærde og uddannede folk på dette tidspunkt blev det gennem kirken», Jessen (2016).
[17] Berg Floater (1997), side 17

Mye av bakteppet for den nye måten å tenke om lov og rett ser vi i *Kongespeilet* fra rundt 1260. Ett av idealene er det som ofte kalles «Guds fire søstre». Motivet er kjent både fra klosterskolene nordmenn besøkte i Paris og fra det juridiske miljøet i det spanske kongeriket Castilla. Mens man i Paris hentet mest fra kristne tradisjoner, var datidens mer mangfoldige Spania også inspirert av jødisk tenkning.

Utgangspunktet er Bibelens Salme 85,11 som forteller at «Miskunn og sannhet skal møte hverandre, rettferd og fred skal kysse hverandre». Dette brukes som et bilde på hvordan Gud må gjøre alle søstrene *Sannhet*, *Fred*, *Rettferdighet* og *Miskunn* (barmhjertighet) fornøyde når han dømmer.

Dommene må være sanne. De må bidra til fred og ikke uro. De må være rettferdige. Og vise nåde.

De må verken være for strenge eller for milde. Vi må ta hensyn, se på det indre og ikke det ytre.

Lovbrudd kan ha forskjellig motiv. Noen av nød, andre av grådighet. Én kan angre, en annen ikke. Noe handler også om hvordan vi er. En som har vist seg å være god må dømmes mildt og få rette opp det gale. Hardbarkede og bevisst onde må dømmes strengt, selv om forbrytelsen ikke er så stor.

Ikke minst viste barmhjertigheten seg i plikten å gi fattige som kom til gården mat, mot arbeid kun hvis de kunne arbeide.

På mange måter var det her utviklingen mot vår tids velferdsstat begynte.[18] Ifølge norske historikere representerte denne landsloven

> noe fundamentalt nytt i ivaretakelsen av de trengende. Ifølge tidligere lovgivning pliktet de mektige kun å beskytte og ta vare på sine egne, mens den nye loven gikk videre og slo fast at de med makt pliktet å bistå enhver som trengte hjelp, uansett byrd. Dette var i tråd med det kristne menneskesynet, som da også gjennomsyret loven. På denne tiden ble «Geistlige og verdslige interesser og insitamenter føyd sammen i en grad og med en kraft man ikke hadde opplevd maken til før».[19]

Sammen med en rekke andre faktorer fikk Norge nå det beste lovverket i Europa.[20] Landsloven var også det mest utbredte verdslige bokverket i Norge i middelalderen, med ett håndskrift per 1200 innbyggere.[21]

Loven formet i stor grad hvordan vi tenkte og levde i over fire hundre år, og understreker hvilken betydning kristningen fikk over tid.

---

[18] *Loven som endret det norske samfunnet har fått en egen utstilling,* Stavanger Aftenblad 22 October 2016, https://www.aftenbladet.no/kultur/i/d97PJ/Loven-som-endret-det-norske-samfunnet-har-fatt-en-egen-utstilling
[19] Schiøtz (2019).
[20] Sunde (2016).
[21] Landslovsprosjektet 2014-2024, https://www.uib.no/jur/100516/landslovsprosjektet-2014-2024.

Gudsdommen – kampen for rettferdige dommer (utdypningsstoff for spesielt interesserte)

Germanske stammer hadde en tradisjon for at dommer skulle avgjøres av gudene – eller av Gud. Det kunne skje ved alt fra tvekamp til å stikke hendene i kokende vann eller ta *jernbyrd*, der den tiltalte måtte vise sin uskyld ved å gå på eller bære glødende jern. Var sårene infisert noen dager senere var tiltalte skyldig, men så de friske ut eller var borte, var det et tegn på tiltaltes uskyld.

Kirken ledet kampen mot dette. Stadig tyngre innsigelser dukket opp på 1000-tallet og i 1215 forbød paven gudsdommer. Logikken var grei: Dette var et krav om at Gud skulle gjøre mirakler og slike krav hadde ingen rett til å stille. Gudsdommene er dermed ikke med i den norske Landsloven fra slutten av 1200-tallet. Likevel ble vannprøven brukt flere ganger under hekseprosessene i Finnmark på 1600-tallet, noen ganger som med Gundelle Olsdatter i 1663 fordi tiltalte trodde på den og ønsket å bevise sin uskyld.[22] Prøven innebar forøvrig ikke stor fare for å drukne. Man ble heist opp igjen, enten man fløt eller sank. Mot slutten av århundret hendte det også at allmuen ba om at mistenkte ble kastet på sjøen, men rettsvesenet fulgte da ikke anmodningen fordi den manglet lovhjemmel.[23]

Alternativet var å kreve at den tiltalte sverget en ed på sin uskyld, sammen ned 12 andre. Tok noen likevel hevn på den tiltalte, sa han samtidig at alle 12 var løgnere og lå dermed tynt an.[24]

Fra ære til tilgivelse

Den norske TV-serien *Beforeigners* handler om hvordan folk fra fortiden, fremvandrere, møter oss i dag. Steinaldermennesker, vikinger og andre dukker plutselig opp i vår tid.

Alle forstår at det ikke er enkelt. Det har skjedd mye på titusen år, på tusen år, selv på hundre.

Hva om en viking i stedet hadde våknet rundt år 1500 etter å ha sovet i 500 år? Ville han merket noen særlig forskjell i en tid uten fly og smarttelefoner?

Ja, store forskjeller. Det var skjedd noe med vikingene.

Idealet er ikke lenger gjengjeldelse, men tilgivelse. Jeg bør vende det

[22] Liv Helene Willumsen: *De ti vanskeligste trolldomsprosessene i nord*, https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/eldre-historie--1814/de-ti-vanskeligste-trolldomsprosessene-i-nord
[23] SNL-oppslag om vannprøven, https://snl.no/vannpr%C3%B8ven,
[24] Sunde (2010), side 185-86.

andre kinn til, selv om noe slikt er lite egnet til å beskytte meg. Det krevde gode lover og en sterk stat som kunne håndheve loven.

Men hva med ætten? Hvordan var dens makt brutt?

Kirken brukte to grep: Det ene var å forby søskenbarnsekteskap. Det andre var å kreve samtykke fra både brud og brudgom før man kunne gifte seg.

Synet på kjærligheten og ekteskapet endrer seg, spesielt fra starten av 1200-tallet. Det ble et ideal at menn elsket sine koner. Som middelalderhistoriker Bjørn Bandlien uttrykker det, kunne mannen nå elske en kvinne og ha kjærlighetssorg uten å bli betraktet som svak og æreløs. Dermed var denne kilden til kamp og kaos, drap og blodhevn fjernet. Kjærlighetsdiktning tapte sin rolle som hyppigste dødsårsak blant unge menn. Kvinner mistet ikke lenger tre ektemenn eller kjærester før de fylte 30.[25]

> Kirken fremhevet kjærligheten som en positiv kraft i motsetning til det mer negative synet på seksualitet. Kjærlighet burde være til stede *før* ekteskapet ble inngått. Kvinnen og mannen skulle begge gi sitt samtykke før ekteskapet. Men når de hadde avgitt løftet, var ekteskapet uoppløselig.[26]

Selv om kirken i praksis måtte godta at *både* kvinnen og hennes foresattes samtykket i ekteskapet, bidro også dette til at ættens makt over tid ble redusert. Nå var nok ikke tenkesettet totalt endret på 1500-tallet. Ætt og ære hadde fortsatt betydning i noen tilfeller, selv om omfanget ikke er lett å måle.

Gudsfreden – kirkens fredsprosjekt

Et av utslagene var det som ble kalt Gudsfreden (Pax Dei). Hvordan kunne man begrense tilfeldig vold og hevn i et samfunn mellom slekter og enkelpersoner, beskytte prester, kjøpmenn og andre uten våpen mot overgrep? Rike og fattige pilegrimmer som reiste langt og kunne gi gaver til kirker og klostre? Bygninger, veier, eiendom, jorder og kyr?

Kirken samarbeidet med kongene for å hindre at noen tok seg til - drev *selvtekt* - for å få hevn og oppreisning. Kirken truet med *ekskommunikasjon* - å nekte den det gjaldt å gå på messer, få nattverd og bli begravd på en kirkegård. Kongen truet med soldater.

Ikke minst var oppgjøret med hevn viktig. Også her var kirken en viktig pådriver. Det var ikke Guds gode vilje at mennesker skulle hevne seg, slik det tydelig fremgår av 3. Mosebok 19,18: «Du skal ikke ta hevn og ikke bære nag til landsmennene dine, men du skal elske din neste som deg selv».[27]

[25] Salvesen (1999).
[26] Næss (1999).
[27] Sunde (2010), side 64-65.

Vi ser utviklingen tidlig på Island med drapet på sønnen til stormannen Hall. Tradisjonen tilsa at drapsmannens eller noen i hans familie skulle drepes. At Hall likevel ikke hevnet sønnen, var et sjokk. Hva med æren? Etter hvert forstod folk at Hall ikke var «noen mindre mann enn før».[28]

Middelalderens største kristne tenker, Thomas Aquinas, la heller ikke noe imellom: Hevn var knyttet til en av kirkens dødssynder, s*inne*. Retten til hevn var likevel så sterk og hevdvunnen at den ikke var helt ute av lovverket før Landsloven på slutten av 1200-tallet.

Med sterkere stat, bedre lover og andre holdninger, ble behovet for en nasjonal gudsfred borte.

Selvkritikk og skriftemål

Når idealene endret seg fra å være opptatt av kollektiv ære til kirkens fokus på personlig skyld og tilgivelse, var et av resultatene *selvkritikk*. Man finner lite av det i det førkristne samfunnet, med i kristen tro er det helt sentralt i å se min egen moralske svikt, ikke om andre har tatt fra meg ære.

Det tok tid å endre denne måten å tenke på, men det betydde mye at skriftemålet var ett av den katolske kirkes sakramenter.

Stiftelser

Kirken kom også med et nytt prinsipp i lovverket. For hvem skulle f.eks. eie jorden som tilhørte en kirke? Løsningen var at ikke bare mennesker kunne ha juridiske rettigheter eller være «juridiske personer», men også institusjoner. Det hadde ikke vært for den type skiller før, men nå ble det mulig for en sognekirke å eie jord.

Dette fikk stor betydning over tid. Resultatet var ikke bare at kirken selv kunne eie og forvalte jord på nye måter. I dag er vi vant til at en organisasjon eller stiftelse kan eie en bedrift og bli dømt for brudd på arbeidsmiljøloven. Gjennom historien har vi også hatt en rekke «milde stiftelser» som har bidratt med mye sosial omsorg. Den eldste norske stiftelsen er Lepramuseet i Bergen, St. Jørgens Hospital som har vært en viktig del av byen siden tidlig på 1400-tallet.

Skriftskultur

Mens få andre nordmenn enn dem som plyndret klostere hadde sett en bok i 1020, var det motsatte tilfelle fem hundre år senere. Det var vanlig med brev og sagaer, dommer og diplomer, leksika, bibler og almanakker. Dette handlet ikke bare om at Norge ble en del av Europa, men om et totalt forandret tenkesett, ja, så forandret at det er vanskelig for oss å forestille seg det i dag.

---

[28] Gunnes [må finnes hvor]

Boktrykkerkunsten var en enda større revolusjon. Mens en pergamentbok på hundre sider krevde mange saueskinn som kostet mye – var en papirbok tilgjengelig for en brøkdel av prisen. De første norske bøkene ble trykket for 500 år siden – for å brukes i kirken.

Langt mer enn bøker ble spredt i store volum. Musikken ble ikke bare flerstemt, men tilgjengelig for flere. Behovene i kirkemusikken hadde ført til et avansert *notesystem* for å bevare og dele gammel og ny musikk. På 1000-tallet måtte man lære stykkene, nå kunne man lese dem.

Katedraler og hospitaler

I samme periode skjedde en enda større samfunnsmessig revolusjon med innføringen av Romerretten og rettsstaten. Det er ikke tilfeldig at Dante i *Den guddommelige komedien* gir en jurist en prominent plass i Solens sfære, sammen med naturfilosofer som Thomas Aquinas.

Kanskje burde også arkitekter vært der. Selv de som hadde sett kirker fra 1000-tallet, trengte ikke ta turen til toppen for å bli svimle av Nidarosdomen. Ingen arkitektoniske revolusjoner har kommet raskere, og få har vært mer synlige i terrenget. De viser en sjelden dristighet i anvendt geometri og mekanikk, tenkning og tyngdeoverføring. De vitner om en tid som våget å tenke nytt og ikke bare se bakover til fortiden, et stykke på vei i motsetning til renessansekunsten.

I Norge kom de første kirkene på 900-tallet som *stolpekirker*, bygget slik at de var for utsatt for råte. Dermed er det eneste vi har bevart i dag *stavkirker* fra et par hundre år senere. Alt i alt ble det bygget 300 steinkirker og 1200 trekirker i denne perioden. Selv om ikke alle var like praktfulle, viser det vi har bevart at det også var svært så dyktige artkitekter og håndverkere i Norge.

Når kirkene antyder atskillig om kirken, er det ikke bare fordi de var dristige og dominerende. Allerede kirkemøtet i Nikea i år 325 hadde bestemt at det skulle anlegges *hospitaler* ved alle katedraler. At man kunne gi mat og omsorg også til syke og fattige som ikke kunne betale, viste igjen helt nye idealer. Norge hadde minst 14 slike hospitaler før reformasjonen, de fleste knyttet til klostere.[29]

Makt og mat

Diskusjonen om krig blitt en annen. Flere enn vikinger ville stusset over at krig burde være *rettferdig og rasjonelt begrunnet* - i tradisjonen fra naturrettstenkningen - selv om dette i praksis sjelden ble fulgt.[30]

[29] Grankvist (1982), side 12.
[30] https://snl.no/rettferdig_krig

En viking ville ikke blitt helt satt ut av prinsippet *maktfordeling* når konger skulle godkjennes og skatter og lover vedtas. I Norge ser vi dette ved Riksrådet som vokste frem fra 1200-tallets Kongsråd og i England med frihetsbrevet *Magna Carta*, presset frem av adelen, biskopene og borgerskapet.[31]

Heller ikke jordbruket var lett å kjenne igjen. Utviklingen var begynt tidligere, men *treåkersystemet* var ikke allment utbredt før etter år 1000. Det var i stror grad klostrene som som spredde kunnskapen om dette. Jordbruket nord for middelhavet ble revolusjonert. Nå lå bare tredjeparten av jordene ubrukte hvert år, mot halvparten tidligere. Dette ga en velstandsutvikling som først og fremst ga seg uttrykk i økt befolkning.

Den første industrielle revolusjon

Den *teknologiske og industrielle utvikling* fra 1100-tallet var ikke akkurat triviell. Munkeordener som Cistercienserne stod i spissen for dette, også i Norge, ikke minst ved bruken av vannmøller og vanningsteknologi.[32] Noen historikere kaller det den første industrielle revolusjon.[33] Kanaler med rennende vann ga drikkevann, forenklet vasking og fjerning av avfall. Møller la til rette for masseproduksjon av planker. Med kraftige blåsebelger kunne man smi mer og større enn før og produksjonen av varer som olivenolje ble effektivisert.

Mens dreiehjul opprinnelig ble brukt for å pumpe luft i kirkeorgler, ble det allerede tidlig i middelalderen også tatt i bruk utenfor kirken.

Utbredelsen av *vannmøllen* eksploderte på 1000-tallet. Konger og kirke i Europa så det som så avgjørende at jordeiere, byer og klostere ble pålagt å ta dem i bruk. Ved ulike typer tannhjul og kraftoverføringer var det mulig å dreie og male, sage og hamre, trekke og rulle. Resultatet var effektiv produksjon av alt fra planker til papir og tøystykker, samt knusing av malm og bearbeiding av metall.

Utviklingen tikket ikke langsommere av at det nå ble mulig å følge tiden på *mekaniske klokker*. Med stadig bedre ur, kunne man måle tid og hastighet på helt annet måte, noe som bidro til å utvikle fysikken og astronomien. Vi vet ikke hvor mange slike klokker som var i Norge, bortsett fra domkirken i Hamar. Det er rart om ikke også Nidarosdomen hadde.

Mer enn makt?

Ja, kirken i middelalderen var opptatt av makt. Men at man har makt, betyr ikke at den kun misbrukes. Det er vanskelig å tro at ikke en god del i kirkens ledelse tenkte vel så mye på egne som

[31] «Dette minner om maktfordelingen mellom Stortinget og regjeringen slik vi kjenner den i dag», fagartikkel på nlda: *Europeisk høymiddelalder*, 1000–1350.
[32] Magnusson (2002).

på andres interesser. Samtidig var kirken en avgjørende faktor på veien fra vikingtid til det moderne samfunn.

Vi skal se mer på det i neste del av dette samtaleopplegget.

[33] Dahl (1984), se også Gimpel (1976).

Oppsummering

Skal man si noe krasst og kritisk om herskere og moral ligger ordet *middelaldersk* lett på tungen. Men middelalderen var mangfoldig. Den kan ikke oppsummeres i én setning, heller ikke som noe mer negativt enn alle andre perioder. Skal vi si noe kvalifisert om kirken eller kongen, om lover og menneskeverd, teknologi eller etikk, må vi bygge på både visjoner og virkelighet, idealer og svik, endringer over tid og bakgrunnen for disse.

Det er ikke vanskelig å være kritisk eller vel så ofte *kynisk* om fortiden. For noen fremstår moralske normer mest som herskeres alibier for å fortsette å undertrykke svake og marginale grupper. Men også en slik kritisk tanke er vanskelig å løsrive fra et kristent perspektiv, selv om kirken selv ikke alltid har sett dette godt nok. Men visjonen av Jesus på korset, av den allmektige Gud som ble menneske og ga sitt liv for oss, snudde opp ned på mange hierarkier. Da det kom inn i lovverket at det var en plikt å hjelpe fattige, fikk de for første gang rettigheter - *rett til å bli hjupet*. Denne verdirevolusjonen former fortsatt mange av våre tanker og ryggmargsreflekser - og er fortsatt grunnlaget for kritikk av holdninger og handlinger i historien og i dag.

Også på andre områder lever vi i arven Norge ble del av i middelalderen, dels fra Hellas, dels fra Romerriket, dels fra Jerusalem - og formidlet gjennom kirken. Skriftskulturen, skoler og universiteter ga oss ny lærdom – og et nytt syn på lærdom.

Kirkens tiendeskatt som i så stor grad gikk til fattige og hospitaler var viktige for senere tanker og idealer om et velferdssamfunn.

Når idealene endret seg fra kollektiv ære til personlig skyld og tilgivelse, var et av resultatene *selvkritikk*. Det sentrale ble å se min egen moralske svikt, ikke om andre har tatt fra meg ære.

Også kvinners stilling ble endret. Selv om en del mektige kan ha opplevd summen som en forverring, ble mye endret til det positive. Nå gikk alle kvinner rett til å gi samtykke til ekteskap. Det ble forbudt å sette barn ut i skogen, noe som antagelig oftere hadde gått ut over jenter.

Å bli kristen ga et nytt syn på virkeligheten. Naturen var ikke lenger styrt av guder, men av en lovgiver bak naturen. Jeg var ikke lenger fanget av nornenes tråder, men fri til å følge Jesus.

Og hadde verdi helt fra fødselen.

Alt dette og langt mer formet tanker og holdninger i middelalderen.

Mye skulle bli endret under reformasjonen, men mye virket videre - og gjør det fortsatt.

2.1. Visste du at?

1. Mekaniske klokker drevet av vekter var en viktig oppfinnelse i middelalderen. Flere overgikk all tidligere teknologi. Kanskje imponerer den Richard fra Wallingford laget rundt år 1330 mest? Den viste tiden, solens posisjon, formørkelser og månefaser, plasseringen av stjerner og planeter, samt det lokale tidevannet. Klokker på alle større torg endret hele dagsrytmen og tidsfølelsen. Kanskje er det mest avgjørende tidsskillet i historien?
2. Også i Norge var slike klokker, i hvert fall i Hamar domkirke før den ble ødelagt på 1500-tallet.
3. Ingen norsk konge før Olav Kyrre (konge fra 1067) kunne lese.
4. Kong Sverre som «talte Roma midt imot» var utdannet prest fra Færøyene.
5. På 1200-tallet hadde kirken i Norge ti ganger flere ansatte enn den verdslige makten, eget lovverk, egne domstoler og var en del av en internasjonal organisasjon, den overnasjonale kirken.

2.2. Dramatisering

1: Guds fire søstre:

Tenk på en anklage eller dom dere kjenner til, eller les litt på nettet, f.eks. om et ran eller noen som er blitt slått ned, eller en voldelig demonstrasjon mot rasisme. Tenk at dere skal ha en rettsak der rollene deles mellom fire personer eller fire grupper som skal velge hver sin av «Guds fire søstre».

Disse var idealer man skulle bruke for å dømme noen i Norge i høymiddelalderen – for å se saken fra flere sider. Man ønsket at dommene fremmet **sannhet**, bidro til **fred**, var **rettferdige** og viste **nåde**. De måtte altså verken være for strenge eller for milde, ta hensyn, se på det indre og ikke det ytre. Ikke lett, men kanskje verdt et forsøk?

Hver «søster» gjør dette etter tur

1: Søsteren **Sannhet** forklarer hvorfor det er så viktig å vite hva som skjedde (vitner, bevis osv.)

2: Søsteren **Fred** forklarer hvordan dommen kan skape mest mulig fred (Svært streng? Veldig mild?)

3: Søsteren **Rettferdighet** forklarer hva som er *rettferdig* dom (Hva betyr det i denne saken? Hvorfor?)

4: Søsteren **Miskunn** (barmhjertighet) skal fortelle hvorfor man må straffe den anklagde mildt.

Hvordan kan alle fire søstrene bli fornøyde («omfavne hverandre»)? Poenget er ikke at en av søstrene skal «vinne», men at alle skal værefornøyde.

Får dette deg til å tenke annerledes om dommer du har hørt om – eller forhåndsdommer i media?

2: Naturvitenskap:

Del dere i to grupper. Den første tror sterkt på norrøne guder, den andre på Gud.

- Begge gruppene skal finne ut hvordan været blir i morgen. Snakk høyt om hvilken oppskrift og hvilke metoder vil dere bruke hvis naturen er slik dere tror? Bruk 10 minutter og skriv ned hva dere kommer frem til.
    - Bruk 5 minutter hver i plenum på å forklare denne oppskriften
- Snakk sammen om resultatet – var det noen forskjeller? Hva var de?

2.3. Lokale muligheter

Bor du nær noe som kommer fra middelalderen?

1. **Alle bor i et område som tilhørte de gamle norske tingene med sine landskapslover, men kanskje du bor nær selve tingstedet? Les om det og ta en tur dit.**
    - **Eidsivating** (for området rundt Mjøsa lå først ved Aker i Vang, senere Eidsvoll. Omfattet Hedmark, Hadeland og Romerike, senere også Gudbrandsdalen og Østerdalen)
    - **Gulating** (opprinnelig i Gulen sogn like sør for Sognefjordens munning. Omfattet opprinnelig midtre del av Vestlandet, fylkene Firðafylki, Sygnafylki og Horðafylki).
    - **Frostating** (tingstedet var på Frosta (gården Lagatún, nå Logtun) for fylkene i Trøndelag, Norðmærafylki (Nordmøre), Naumdælafylki (Namdalen))
    - **Borgarting** (tingstedet var i Borg (nå Sarpsborg) og omfattet kystdistriktene fra landets østgrense ved Gøta elv til det nåværende Risør, Grenland og Telemark)
    - **Hålogaland** (skal ha vært i Vågan for dagens Nordland og størstedelen av Troms til Malangen, muligens helt til Lyngstuva ved innløpet til Lyngen)
    - **Moster** (tingmøtet ved Moster kirke i Bømlo i Sunnhordland antagelig i 1024 er sentralt for vedtaket om innføringen av kristendommen i Norge. Muligens dette som er meningen med runeinnskriften på Kulisteinen fra Kuliøya på Nordmøre om at kristendommen hadde vært «tolv vintre» i Norge)

2. **Kanskje bor du nær en stavkirke eller steinkirke fra middelalderen? Les om den og besøk den. Ta gjerne en guidet tur, hvis noe slik tilbys.**
3. **Kanskje bor du nær en en statue eller et minnesmerke fra middelalderen, om f.eks. en konge eller et slag? Les om dette og ta gjerne en tur.**
4. **Mange steder og hendelser i middelalderen er det skrevet romaner om. Les den gjerne og snakk om den. Utfyller den bildet teksten over gir, eller motsier den det? Hva kan vi lære av en annen fremstilling? Kan grunnen være bedre kilder eller noe annet?**

2.4. Tips om musikk

Middelalderens musikkliv var rikt, verdslig og kirkelig. Vi vet mest om sistnevnte fordi kirken så verdien av å gjenbruke den og betalte hva det kostet å skrive den ned, etter at notesystemet ble funnet opp rundt år 1000. Opprinnelig var kirkesangen uten akkompagnement og enstemmig, men fikk etter hvert instrumenter og minst en stemme ekstra for å øke harmonien, selv om melodien var lik. Etter 800-tallet dominerte tostemt sang i et intervall på vanligvis en kvint eller kvart. I perioden fra 1150 til 1300 (ofte kalt Den gamle kunst - *Ars antiqua*) kom nye sjangere. 1300-tallet (Den nye kunst - *Ars nova*) ga enda større endringer, spesielt i retning av det flerstemte og ulike melodier, polyfoni.

Imidlertid var pave Johannes XXII på 1320-tallet lite nådig. Enstemmig musikk var et så treffende uttrykk for Guds enhet og mangfoldighet at han bare kunne godta intervaller som *oktaven* (symbol på den fullkomne Gud og de saliges frelse), *kvarten* (klage over det ufullkomne og uferdige) og *kvinten*. Nå kom verdslig kunstmusikk for alvor, siden komponister prioriterte hoffet og festlige anledninger, fremfor messer og tidebønner. 20 år senere velsignet imidlertid Klemens VII også flerstemt musikk. Kanskje er det største kirkelige verket i perioden *Messe de Nostre Dame* fra rundt 1364.

Den norske *Olavsmusikken* til olsokliturgien gir et godt bilde av tidlig middelaldermusikk. En av sangene er i *Norsk salmebok 2013* nr. 248, *Lux illuxit laetabunda* («Ljoset over landet dagna»), på melodien til *Predicasti Dei care*, trolig fra slutten av 1100-tallet. Vi har dessverre bare teksten til visjonsdiktet *Draumkvedet* fra slutten av middelalderen, men flere moderne komponister som Jon Øivind Næss har tonsatt det med et lydbilde som forbinder middelalder og nåtid.

Litteratur

Tine Berg Floater: *Retten har talt! Lov og dom i middelalderen,* [arkiv]magasinet 2/08

Tine Berg Floater: *Lov og rett i MA – Rettssystem og rettssaker fra Oslo ca 1300*, Gamlebyen historielag Skriftserie nr 1, 1997

Lars O. Flydal: *Norrøne ideal skapte barske kvinne-helgener*, Vårt Land 19.09.2019

Rolf Grankvist: *Nidaros kirkes spital 700 år, 1277- 1977*, F. Bruns Bokhandels Forlag AS, Trondheim 1982

Else Mundal: *Korleis påverka kristninga og kyrkja kjønnsrollemønstra?* Nathan Söderblom-sällskapets årsbok 1996: *Religionen och könsrollerna*, Uppsala Universitet, i serien *Religion och Bibel*

Else Mundal: *Bakgrunnen for kvinnesynet i den norrøne kulturen*, i Nancy L. Coleman & Nanna Løkka: *Kvinner i vikingtid*, Scandinavian Academic Press, 2014

A. Schiøtz: *Omsorgens røtter – et historisk blikk*. Tidsskrift for omsorgsforskning, 01/2019. DOI: 10.18261/issn.2387-5984-2019-01-01

Jón Vidar Sigurðsson: *Norsk historie 800-1300*, Det Norske Samlaget, Oslo 1999.

Jón Vidar Sigurðsson: *Kristninga i Norden750-1200*, Det Norske Samlaget, Oslo 2012 [2003].

Gro Steinsland: *Den hellige kongen*, Pax 2000.

Jørn Øyrehagen Sunde: *Speculum legale - rettsspegelen*. *Fagbokforlaget 2012 [2005].*

Jørn Øyrehagen Sunde: *Stordomen til Landslova*. *Dag og Tid*, 15.01.2016